

Ю. І. Шаповал

Проблеми історії України новітнього часу

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра

Для початку бодай коротко зупинимось на тому, що, власне, являє собою справа-формуляр. Як відомо, у комуністичній спецслужбі існували дві основні категорії агентурного апарату: інформатор, який давав так звану первинну інформацію, й агент, який брав участь в агентурних розробках. Саме з інформаторів і розпочиналося заведення справ-формулярів. Ініціювали ці справи різні оперативні відділи після попередньої перевірки первинних відомостей.

У випадку з М. Грушевським справа-формуляр за номером 1023 було відкрито 24 березня 1924 р. за постановою уповноваженого 1-ї групи Контррозвідувального відділу Київського губернського відділу ГПУ Г. Еймонтова. Головним приводом для її відкриття слугувало те, що М. Грушевський був не просто визначним українським ученим, а й свого часу займався активною політичною діяльністю. Його “кримінал” полягав у тому, що він очолював Центральну Раду, яка протистояла більшовикам у 1917—1918 рр. Саме ця обставина виявилася ключовою не лише для відкриття справи-формуляра, а й для подальшого збирання відомостей про нього. Саме тому справу завели “за забарвленням українська контрреволюція”.

Характерно, що перше рішення про відкриття справи-формуляра було ніби своєрідною пробою. 5 лютого 1925 р. постановою уповноваженого Контррозвідувального відділу Київського губернського відділу ГПУ Боріна знову було заведено справу-формуляр. Ця постанова (на відміну від постанови Г. Еймонтова) була більш категоричною. Тут учений уже позначений як “український шовініст”, а зібрані матеріали дозволяють підозрювати його в “антирадянській діяльності”¹. При цьому чекісти за традицією присвоїли академікові псевдо “Старик”.

М. Грушевський повернувся з Відня з вимушеної еміграції 8 березня 1924 р. Це повернення було для нього компромісом: він виконав вимогу більшовиків відійти від активної політичної діяльності в Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР), публічно декларував свою лояльність комуністичному режимові, який у той час здійснював політику “українізації”, і прийняв пропозицію з часом зайняти посаду Президента Всеукраїнської академії наук (ВУАН). При цьому, не довіряючи словам нової влади, М. Грушевський добився двох письмових документів для себе, свого роду “охоронних грамот”. Першим був лист від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) про те, що він може вільно мешкати в УСРР і ніяких претензій за минулу політичну діяльність йому ніхто не висуває. Другий документ підписали голова уряду УСРР Влас Чубар та голова ГПУ УСРР Всеволод Балицький. Вони письмово підтвердили, що академік не підлягає обшукам, арештам і переслідуванню².

Жодну з цих обіцянок ніколи не буде виконано: Грушевський не стане Президентом ВУАН, у червні 1927 р. його буде піддано раптовому і тотальному обшуку, у 1931 р. йому негласно заборонять мешкати в Україні, у березні того ж року заарештовано, а переслідуватимуть його до самої смерті у Кисловодську в листопаді 1934 р.

Значною мірою всі ці дії режиму визначатимуться змістом саме справи-формуляра на вченого, що мала абсолютно секретний характер. Ця справа налічує 9 томів і містить понад 4000 різноманітних документів та матеріалів. Це, зокрема, повідомлення секретних співробітників ГПУ, спеціальні доповіді, агентурні й оперативні записки (або витяги з них), обіжники, службове листування чекістів стосовно особи М. Грушевського, письмові заяви про його діяльність (фактично доноси на нього), передані до органів ГПУ, результати перлюстрації листування, причому не лише вченого і листів до нього, а й листування інших осіб, які писали про нього або навіть просто згадували його ім'я.

Аналіз всього цього матеріалу свідчить про те, що для М. Грушевського його життя з 1924 р. в Україні, а з 1931 р. у Росії, було по суті життям у “скляному будинку”. Фактично кожний його крок у громадському, науковому й особистому житті фіксувався, ретельно вивчався, а вже після цього чекісти вибудовували власну лінію поведінки та рекомендації партійно-державним структурам у їх діях щодо академіка.

Секретні інформатори

Первинним матеріалом були, зрозуміло, повідомлення секретних співробітників, які оточували вченого. Щоправда, чекістам вдалося створити широку мережу інформаторів не відразу, а протягом 1925—1926 рр. Спочатку вони вважали (напевно, з огляду на декларації самого вченого про його лояльність до влади), що більш небезпечною є група академіка Сергія Єфремова, яка домінувала у ВУАН. Так, у березні 1924 р. начальник Контррозвідального відділу ГПУ УСРР В. Іванов наполягав: “Слід створювати сітку з наших агентів не довкола Грушевського, а довкола Єфремова...”³.

Однак невдовзі гору взяла точка зору, відповідно до якої М. Грушевський повернувся в Україну для ведення боротьби проти більшовицького режиму зсередини. Відразу після приїзду вчений зустрівся зі своїми колегами по УПСР і під час розмов з ними дав критичну оцінку загальній ситуації в Україні. Ці розмови були зафіксовані інформаторами, кожному з яких, до речі, як і академікові, було присвоєно своє псевдо: “Європеець”, “Академік”, “Білий”, “Удачний”, “Культурник”, “Кочубей”, “Євгенія”, “Турбогенератор”, “Ом”, “Свідомий”, “Франт”, “Ян” та багато ін. Деякі з цих сексотів, як-от, наприклад, “Київський” (скоріше за все вчений з ВУАН) використовувалися для того, щоб чекісти повною мірою зрозуміли роль і місце вченого у політичній історії України ХХ ст. У цьому випадку деякі з повідомлень були схожі на історичні довідки.

Одним з важливих був інформатор “Дипломат”, не лише близький до академіка у ВУАН, а й колишній його товариш по УПСР. Помітним інформатором був професор Ніжинського педагогічного інституту Костянтин Штепа, завербований 1928 р. Він переїхав до Києва у 1930 р. і використовувався як агент Секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ГПУ під псевдом “Медведев”. Саме він відіграв фатальну роль у долі доньки академіка Катерини, надавши фальшиві відомості, що стали формальною основою для її арешту та подальшого засудження⁴.

У 1934 р. для розробки М. Грушевського був викликаний агент “Химера”. Перед тим він перебував на засланні і використовувався для розробки українців, які знаходилися там. Ця людина була надзвичайно близькою до академіка. У Москві йому влаштували “випадкову” зустріч з Грушевським. Потім він відвідав родину вченого, а відтак відновив колишні зв'язки, що було вкрай потрібно чекістам.

Повідомлення секретних співробітників, як правило, були написані російською мовою. Часом це пряма мова сексота, а часом вже адаптовані і завірені працівниками спецслужби його повідомлення. При цьому чекісти прагнули зберігати секретність. Наприклад, 11 квітня 1928 р. начальник Секретного відділу ГПУ УСРР Валерій Горожанин і начальник 2-го відділення цього ж відділу Борис Козельський надсилають начальнику Київського окружного відділу ГПУ листа такого змісту: “При цьому препроводжуємо до відома витяг із зведення нашого агента. Зведеннями цими ні в якому разі оперувати не слід. Додаток: згадане”⁵.

Насамперед інформатори зафіксували позитивні і негативні якості самого академіка та його стосунки з іншими вченими. Так, у повідомленні секретного співробітника “Білого” від 1 вересня 1925 р. читаємо: “Академік Грушевський Михайло Сергійович — видатна фігура в усіх відношеннях. Організатор великої величини. Вірний раз даному ним слову, хоча б обставини і дозволяли його не виконувати. Вміє при нагоді забувати на час свої особисті відносини і розмовляє з ворогом як з другом. Великий інтриган. Облесник. Любить заходити в інтризі з тилу, через задні двері. Особистість великого розмаху. В політ(ичному) відношенні не може забути свого минулого”⁶.

Приклад “Білого” є, між іншим, важливим у тому сенсі, що чекісти знали про його вороже ставлення до М. Грушевського. Знали, однак використовували. Інколи на маргінесі його повідомлення можна побачити таку примітку, як-от на повідомленні від 17 листопада 1928 р.: “Білий”, який вороже ставить(ся) до Грушевськ(ого), тенденційно висвітлює тут окремі моменти взаємин Грушевського з Президією (йдеться про Президію ВУАН. — Ю. Ш.) у питаннях про статут, так і про виступи по бюджету. Врахувати при використанні...”⁷.

Вже згаданий “Київський” у квітні 1924 р. повідомляє: “Найголовніший і найсильніший засіб Грушевського, який він завжди пускає в хід під найрізноманітнішими, найнепомітнішими на перший погляд мотивами — це минуле України, минуле блискуче, чудове і багате перспективами. Склад розуму Грушевського, його лінія праці, його поведження зі своїми співробітниками можна лише порівняти з політикою високоосвіченого єзуїта. Необхідно віддати повну справедливість Грушевському в його умінні впливати на людей і ставити їх у моральну або — щонайголовніше — в матеріальну залежність від себе. Його принцип — ніколи не відпускати людину, яка звернулася до нього за допомогою, підтримкою чи порадою, без задоволення. Звичайно, якщо людина, що звернулася до нього, українець”⁸.

При цьому “Київський” підкреслював небезпеку науково-організаційної діяльності академіка, який редагував журнал “Україна”. Для інформатора цей журнал виступав як центр і символ антирадянської діяльності М. Грушевського: “Згідно з науковістю журналу навіть зовнішність “України” виключає найменші ознаки, які вказують, що журнал виходить при радянській владі. По обкладинці журналу ви можете віднести його до часів і Гетьмана, і Петлюри, і Центральної Ради, але ніяк не радянської влади, тим більше, що напис “Пролетарі усіх країн, єднайтесь”, звичайно відсутній”⁹.

Нарешті, “Київський” вказував на ще одну важливу обставину, яка з особливою увагою була сприйнята чекістами, а саме на те, що М. Грушевський створює в різних регіонах України академічні структури з метою вивчення місцевої історії та фольклору. На думку “Київського”, справжня мета цього полягає в тому, що місцеві співробітники “будуть інформато-

рами, будуть тими “світочами”, які повинні тримати високо ідею академії з усіма наслідками, які випливають звідси”¹⁰.

Справді, очоливши після повернення Історичну секцію ВУАН, М. Грушевський розгорнув велику науково-організаційну діяльність по вивченню минулого України. Він виношував плани створення Інституту історії України та Інституту примітивної культури. Ці плани, а також організація ним порайонного вивчення України сприймалися чекістами як спроба академіка стати центром тяжіння сил, здатних протистояти режимові. Про це відразу були поінформовані тодішні партійно-державні структури, які (тепер уже зрозуміло чому) почали переглядати свої плани щодо ролі М. Грушевського у ВУАН.

Ще до повернення вченого в Україну стало зрозумілим, що він приречений на безкомпромисне, безперспективне протистояння з угрупованням на чолі з академіками Сергієм Єфремовим і Агатангелом Кримським. Останні не могли вибачити йому компромісу з більшовиками і мали великий сумнів у “чистоті” ідеології М. Грушевського. Ось чому напередодні його повернення група Єфремова-Кримського визначила своє негативне ставлення до нього. І на це у повідомленнях секретних співробітників зверталася особлива увага. Наприклад, секретний співробітник “Турбогенератор” 8 грудня 1925 р. зауважував: “Грушевському, як і раніше, не можуть вибачити, що він, бувши до деякої міри Президентом України, пішов на компроміс і повернувся з-за кордону”¹¹. Інший секретний співробітник — “Ом” — 6 травня 1926 р. повідомляв: “В українських колах між групами Кримського і Грушевського йде глуха непомітна ворожнеча. Група Кримського зараз сильніша й вона щиріше ставиться до влади. На цю групу орієнтується значна більшість членів, особливо молоді. Грушевський постійно губить свій авторитет як політична величина... Обидві групи мають тенденцію до поглиблення самостійності України. Однак у цьому питанні вони надто стримані, хоча з уривків думок з’ясовується незадоволення існуючим ступенем українізації, причому багато які вважають українізацію міфом, вказуючи, що фактично залишилися тенденції централізації”¹².

Безпосереднє стеження за вченим, поки він мешкав (до від’їзду у 1931 р. до Москви) у Києві, по вулиці Паньківській, 9, здійснювали київські чекісти, які постійно інформували про свою діяльність харківське начальство. І не лише інформували. Вже 15 березня 1924 р. вони ставлять питання про те, як використовувати М. Грушевського. На їх думку, існувало дві можливості такого використання:

1. Зробити його Президентом ВУАН за умови, що він буде здійснювати партійну лінію.

2. Використовувати по “чекістській лінії”, тобто шляхом “створення навколо нього мережі наших людей, які, прикриваючись його ім’ям, будуть проводити наші завдання”¹³.

24 березня 1924 р. начальник Секретно-оперативної частини і начальник Контррозвідального відділу ГПУ УСРР розкритикували київських чекістів, підкресливши при цьому, що “ніякої політичної вигоди для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не становить”. Головне завдання, на їх думку, полягало в “посилленні розбіжностей у верхах української шовіністичної громадськості”¹⁴.

Саме тому найважливішим завданням агентури було не просто збирання інформації, а й робота по поглибленню розколу української наукової інтелігенції. Слід визнати, що ця робота виявилася досить успішною.

Цікавим є й те, що у розмові з одним із секретних співробітників сам М. Грушевський ще у листопаді 1926 р. скептично оцінив власні шанси

бути обраним Президентом ВУАН: “Академік М. С. Грушевський з приводу свого президентства в Академії висловлювався у розмові з “Яном”, що він чекає провалу, оскільки проти нього проводиться ворожа лінія. Грушевський сказав, що навіть при натиску (а в необхідності такого немає сумніву) він може бути все ж не обраний президентом”¹⁵.

Так воно і сталося. 3 травня 1928 р. відбулися вибори Президії та Президента ВУАН. На зміну В. Липському Академію очолив Д. Заболотний. Ось як описував стан М. Грушевського один із секретних інформаторів: “Грушевський цілком усунувся від активної участі у виборах. Сидів собі, як каже Корчак, дідок, що нахилив голову, ні слова не сказавши, жодного разу руки не піднявши”¹⁶.

Чекістські директиви й аналітика

У справі-формулярі збереглися обіжники, службове листування чекістів, спецзведення, узагальнюючі аналітичні документи про М. Грушевського. Це — надзвичайно цікава і важлива частина справи, оскільки вона містить багато цінної інформації про внутрішні стосунки чекістів і методи їх роботи. Так, наприклад, до появи М. Грушевського київські чекісти, як вони самі зізнавалися в одному з листів до начальника Секретно-оперативної частини ГПУ В. Іванова, серйозно не займалися українськими есерами, оскільки “на них дивилися як на німецькі угруповання, що вироджуються...”¹⁷. Однак незабаром ситуація кардинально змінилась, і колишні члени УПСР, особливо близькі до М. Грушевського, перетворилися на постійних “клієнтів” ГПУ. “Нами, — повідомляли невдовзі керівництву київські чекісти, — вживається низка заходів до вишукування лазівок і завербування інформаторів серед прихильників Грушевського”¹⁸.

Дуже часто робота Київського відділу ГПУ викликала незадоволення харківського начальства. Особливо показовою у цьому відношенні була ситуація з підготовкою до святкування ювілею М. Грушевського у вересні 1926 р. Саме тоді було вирішено відзначити 60-річчя вченого і 40-річчя його наукової діяльності. Із самого початку чекісти зрозуміли, що святкування може не лише сприяти зміцненню авторитета академіка, а й може перетворитися на свого роду маніфестацію нагадуванням про те, що М. Грушевський увійшов в історію України не лише як дослідник, а й як політик, керівник сил, що протидіяли більшовикам.

Сталося так, що про заплановані у Києві ювілейні урочистості харківські керівники ГПУ дізналися з газети “Комуніст”, а не від своїх київських колег. Це, зрозуміло, викликало велике невдоволення. 10 вересня 1926 р. заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон надсилає до Києва “Вказівку про академіка Грушевського”, в яких висловлює незадоволення і пропонує піддати адміністративному покаранню уповноваженого Секретно-політичного відділу Київського відділу ГПУ В. Гражуля (Доріна).

13 вересня київські чекісти надсилають відповідь, де намагаються виправдатися тим, що, оскільки були канікули і викладачі та співробітники ВУАН перебували у відпустках, то не було можливості зібрати відповідну інформацію: “Ось чому ми свою увагу звернули на охорону цього ювілею. Зрозуміло, “Дипломат” і все наявне інформування будуть прощупувати увесь час, як настрої Грушевського, так і інших кіл української інтелігенції, і ми вас будемо тримати в курсі подій... Літній період, як завжди, послабив і нині нашу роботу по українській інтелігенції, але ми його використали і у найближчій доповіді повідомимо про вербування цілої низки асистентів відомих педагогів та інших діячів української культури.

На підставі викладеного просимо вважати те, що трапилося, недоглядом з нашого боку і просимо вас відмінити ваше розпорядження про адміністративне стягнення працівників СВ по інтелігенції”¹⁹.

Однак позиція К. Карлсона була непохитною. 21 вересня він надсилав відповідь, в якій наполягає на покаранні і підкреслює, що “своєчасне реагування апарату відділу на всі події у контрреволюційних колах (саме до цих “кіл” однозначно віднесено М. Грушевського! — Ю. Ш.), правильне використання наявної у вас, можливо, і непоганої агентури, не викликає тиме у подальшому таких заходів з нашого боку”²⁰.

Документи справи-формуляра свідчать про те, якого великого клопоту завдав М. Грушевський своїм ювілеєм чекістам, а також партійним і державним органам, яким так і не вдалося (не дивлячись на відповідні зусилля) “приручити” академіка, примусити його чітко висловитися позитивно щодо панівного режиму. Повною мірою це відображають спецзведення, складені на підставі повідомлень секретних співробітників (цікавим є те, що в разі розходжень їхніх думок чекісти спеціально позначали, кому саме належить та чи інша оцінка).

Київські чекісти в одній із спецдоповідей зробили такий висновок: “...Ювілей в цілому пройшов блідо, взаємин з Грушевським він не визначив, цьому достатньою мірою сприяло коливання в питанні про ставлення наше до ювілею й історія з автобіографією (йдеться про підготовлену до друку самим академіком власну біографію, яку влада з міркувань перестраховки довгий час не наважувалася санкціонувати до друку. — Ю. Ш.). Напевно доведеться нині шукати привід для того, щоб знов Грушевського викликати на відвертість”²¹.

У спецдоповіді від 7 жовтня 1926 р. київські чекісти більш докладно аналізували урочисте вшанування М. Грушевського, що відбулося 3 жовтня в Київському інституті народної освіти. Ось уривок з цього документа: “Позитивні результати ювілею, на думку “Дипломата” та кола осіб, яких він висвітлює, це те, що

1. Ювілей є зразковим прикладом справді радянської демократії.
2. Що ми справили прекрасне враження на закордонних гостей.

Галичани у захваті від ювілею і кажуть, що такі урочистості можливі лише у нас.

3. Ювілей загострив боротьбу академічних угруповань і, головне,

4. Це те, що ювілей, напевно, підготував ґрунт для обрання Грушевського Президентом ВУАН.

Дефектами ювілею є, по-перше те, що П. Любченко (голова Київського окрвиконкому. — Ю. Ш.) у своєму виступі надто різко говорив, але це, на думку “Дипломата”, взагалі притаманно Любченку. По-друге, дещо неприємно те, що з-за кордону отримано більше привітань, ніж з округів СРСР, і нарешті, на рауті була присутня надто різноманітна публіка...

На думку “Дипломата”, надії Радвлади на ювілей виправдались далеко не на всі 100 %, бо Грушевський не сказав всього, що від нього вимагалось, та він цього зараз і не скаже. Ювілей, щоправда, підкупив Грушевського, але все-таки він ще недостатньо відмежувався від правих українських елементів. Однак секретний співробітник вважає, що Грушевський, напевно, свідомо не висловився нині, бо він, напевно, не хоче різко відштовхнути від себе ці кола, допоки він не займе крісло Президента Академії. Грушевський великий тактик і все враховує”²².

Увесь зібраний секретними співробітниками і попередньо узагальнений київськими чекістами матеріал про ювілей ліг в основу “Спецдоповіді про ювілей Грушевського”, підготовленої у ГПУ УСРР не пізніше 10 жовтня 1926 р. і надісланої до партійно-державних органів. Автори цього до-

кумента уникали категоричних висновків, але констатували, що ювілей майже не торкнувся периферії.

Ціла низка документів під назвою “Про академіка Грушевського”, які збереглися у справі, свідчить про те, що чекісти вважали за необхідне інформувати партійно-державні структури про пригнічений настрій ученого, про його важкий матеріальний стан, брак коштів на видання наукової продукції і навіть про надмірно упереджене ставлення до нього представників номенклатури (вже було згадано приклад з Панасом Любченком, який у пресі продовжував активно “атакувати” академіка і після його ювілею). М. Грушевський дуже боляче реагував на все це.

Збереглося також унікальне листування про те, як чекісти хотіли скористатися таким станом ученого. Вони поставили завдання секретному співробітнику “Європейцю” переговорити з М. Грушевським про його більш активну громадську роботу, наприклад, про його входження до складу Київської міської ради. Ось що писалося про це в одному із спецповідомлень: “Скориставшись першим зручним випадком, “Європеєць” поговорив з Грушевським, однак результати виявилися незадовільними. Спочатку Грушевський жартував, а потім, коли “Європеєць” продовжував більш наполегливо розпитувати його, Грушевський раптово перервав його і відмовився продовжувати розмову”²³.

Це небажання М. Грушевського йти на співпрацю з режимом у будь-якій формі робило його в очах чекістів людиною з “подвійним дном”. Тим більше, що академік залишався у контакті зі своїми колишніми колегами по УПСР. І хоча стосунки І. Лизанівського або Т. Черкаського з М. Грушевським не були простими й однозначними (про що, до речі, доцільно було б написати окремо), ці особи фігурують у ряді документів як такі, що прагнули вплинути на поведінку вченого, особливо після того, як перманентні скандали з представниками групи Єфремова-Кримського зробили неможливою нормальну працю у ВУАН. За цих умов чекісти отримали відомості про те, що академіку його прибічники рекомендують піти з Академії. 29 грудня 1927 р. в одному із спецзведень зазначалося: “На нашу думку — це також думка тов. Корнюшина, який сьогодні виїздить до Харкова і це питання буде ставити на ЦК — необхідно докласти зусиль до того, щоб “Старика” з Академії не випускати... У зв’язку з цим постане питання про заходи, необхідні для залучення Грушевського до нас”²⁴.

Однак ГПУ давало рекомендації не лише у питанні про залучення М. Грушевського до співпраці з режимом. Надзвичайно цікавим є те, як чекісти вирішували долю його наукового відрядження за кордон у 1928 р. на Міжнародний етрусський конгрес в Італії та Міжнародний конгрес істориків у Норвегії. Вчений подав заяву про виїзд до Історико-філологічного відділення ВУАН. Однак не академічне начальство ухвалювало рішення про виїзд чи невиїзд академіка. У справі-формулярі зберігся унікальний рукописний “Висновок” начальника Секретного відділу ГПУ з цього питання: “Останні наявні у нас відомості про те, що академік М. С. Грушевський вперто прагне виїхати за кордон. У нашому розпорядженні є копія листа дружини Грушевського до нього, в якому вона, згадуючи, як вони приїхали в УСРР, пише: “Стільки за цей час усього бувало, що вірити не хочеться, що всього 4 роки: вистачило б на вісім і ще на більше. Тому цілком необхідно, щоб ти змінив атмосферу”.

Дружина і дочка Грушевського в даний час знаходяться за кордоном (під Віднем).

Є підстави вважати, що після нещодавніх провалів Грушевського в Академії (необрання його) він думає цілком виїхати з СРСР, що політично для нас не вигідно.

З цих міркувань СВ ГПУ УСРР вважає за необхідне у виданні дозволу на виїзд Грушевському **відмовити**"²⁵.

Цей документ датований 7 червня 1928 р., а 15 червня з Москви, з Іноземного відділу ОГПУ, до Київського окружного відділу ГПУ все-таки надійшов дозвіл: "Дозволено виїзд у м. Осло для участі у 6-му конгресі історичних наук гр. Грушевському М. С. (Академія наук УСРР).

При наявності відповідних документів для відрядження видайте терміново паспорт"²⁶.

Однак українські владні структури все-таки свого добилися: М. Грушевський одержав телеграму з представництва УСРР у Москві лише 13 серпня, а конгрес в Осло розпочинався 14-го. "Якби навіть поїхав би, — писав М. Грушевський К. Студинському, — то не доїхав би..."²⁷.

В одному із спецзведень знаходимо інформацію про джерело чуток щодо наміру М. Грушевського виїхати за кордон: "Із кіл Кримського походять чутки про те, що Грушевський збирається залишити УСРР"²⁸.

Чутки з ворожих академікові кіл підштовхували чекістів і на пошуки "компромату" з минулого М. Грушевського. Ось один з епізодів. У листопаді 1928 р. секретний інформатор "Фронт" повідомив, що академік В. Перетц (він належав до антагоністів М. Грушевського), повернувшись з Ленінграда, розповів про свою розмову з неодмінним секретарем ВАН С. Ольденбургом. Останній переказав, що ще 1906 р. М. Грушевського хотіли обрати академіком, але тоді шеф Академії, великий князь Костянтин Костянтинович заблокував цей процес з огляду на "сепаратизм" Грушевського. Коли у 1914 р. вченого заарештували і вислали до Казані, академік Шахматов звернувся до Костянтина Костянтиновича з клопотанням про захист М. Грушевського, зважаючи на його наукові заслуги. І тоді нібито великий князь відповів, що Академія даремно клопочеться, що у нього є лист від самого Грушевського. І цей лист, який буцімто знаходиться у С. Ольденбурга, підтверджує лояльність вченого, який сам написав, що він за "єдину і неділиму Росію", що він ніколи не був сепаратистом, завжди сповідував відданість престолу тощо. На повідомленні про це знаходимо чітку резолюцію: "Слід написати у Ленінград з вказівкою, що фотознімок або меншою мірою копія цього листа була б для нас вельми цінною. 12.11"²⁹.

28 листопада 1928 р. листа із запитом було надіслано з ГПУ УСРР до начальника Секретного відділу Постійного представництва ОГПУ Ленінградського військового округу. 29 листопада аналогічний запит до Харкова і Ленінграда надіслали київські чекісти³⁰. Однак пошуки виявилися безрезультатними.

Наприкінці 1927 р. стало офіційно відомо, що М. Грушевський не буде Президентом ВУАН. Однак при тому йому дозволили взяти участь в інших виборах. 12 січня 1929 р. його з дозволу і за рекомендацією влади обирають академіком Всесоюзної академії наук. У той час уже було розпочато атаку на наукову школу М. Грушевського. У січні того ж року політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення про зміну лінії "стосовно матеріальної підтримки Грушевського"³¹. У пресі було розгорнуто погромну критику його поглядів. З різкими нападками на нього виступили й учасники Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів, що працювала у Москві в грудні 1928 р. — на початку січня 1929 р.

Дещо інші думки й оцінки знаходимо у спецзведеннях Київського окружного відділу ГПУ. Вони часом не збігалися з офіційними і широко тиражованими оцінками. Особливо характерні висловлювання секретного співробітника "Європейця", який вважав, що "з боку Радвлади стосовно Грушевського взято неправильну лінію, яка призводить до дедалі більшого розходження між Грушевським і Радвладою... "Європеець" стверджує,

що увесь час відчувається якась недовіра до Грушевського, яка, на думку с/с, не має підстав, оскільки Грушевський себе визначив, у випадку війни йому немає куди подітись і він пішов би працювати з Радвладою, якби для цього було вжито відповідних заходів... Грушевський залишив свою стару платформу, хоча і не прийшов ще цілком до платформи комуністичної, а стоїть посередині між цими платформами. Таким чином, думка “Європейця” зводиться до того, що Грушевський працювати з Радвладою може, але для цього потрібно, щоб влада пішла назустріч Грушевському”³².

Це досить суттєвий момент, оскільки цитоване зведення було адресоване партійно-державному керівництву, яке вже визначило власну думку щодо М. Грушевського. У 1929—1930 рр. продовжувався погром наукових закладів, які очолював академік або які були створені за його участі чи сприяння. У справі-формулярі збереглося чимало документів, що відбивають цей процес, характеризують стан самого академіка, якого по суті загнали в кут. Так, у спецдоповіді “Про настрої у колах Грушевського”, зокрема зазначалося: “На одному з останніх засідань Президії ВУАН, де розглядалися питання Історичної секції, Багалій дуже обережно, відзначаючи заслуги Грушевського, підкреслював необхідність реорганізації кафедри історії України. Грушевський у сильному хвилюванні пустив на адресу Багалія таку фразу: “Од вас я можу чекати вінок на могилу”. Цей інцидент справив сильне враження на присутніх...

У зв’язку з цими подіями Грушевський, за даними агентури, за останній час став похмурий, опустився, байдужий і на багато чого не реагує, а у деяких випадках відзначається і немічний його стан. Так, наприклад, на вищезгаданому засіданні Президії Грушевський зачитував свою доповідну записку із запереченнями проти багатьох моментів реорганізації його секції; коли ж Камишан і Багалій, захищаючи свої позиції, довели йому необґрунтованість його заперечень і поставили його перед питанням, чи бере він назад свою записку, чи наполягає на ній, Грушевський піднявся і каже: “Мені треба порадитись”. Підійшов до Катерини Михайлівни і при всіх хвилин 2—3 радився. До цього іронічно поставилися навіть прибічники самого Грушевського.

Наш с/с “Твердий” відзначає затишшя у таборі “грушев’янців” і відсутність будь-якої роботи у комісіях Історичної секції”³³.

Особливий деморалізуючий вплив мали арешти по справі “Спілки вивольнення України” (“СВУ”), лідером якої було оголошено академіка Сергія Єфремова, заарештованого у липні 1929 р. Чекісти ретельно відслідковували і фіксували факти, коли М. Грушевський прагнув виступити на захист свого вчорашнього, тепер вже нейтралізованого ворога, висловлював протест проти його цькування, організованого на найвищому рівні. Він мав намір виступити й публічно, але так і не зробив цього.

Збиралися й аналізувалися також висловлювання заарештованого С. Єфремова. Інформатор, який перебував з ним у камері, фіксував його реакцію. Зокрема, 16 листопада 1929 р., повернувшись з допиту, С. Єфремов згадав про М. Грушевського: “Наскільки це велика постать у суспільстві, настільки він дріб’язковий у своєму характері, інтриган, схиляється завжди на бік сильних (вступив до партії есерів влітку 1917 р. тому, що вона була панівною), заздрисний, честолюбивий, а особливо великий срібллюбєць і користолюбєць... Боротьба була вигідна тим, хто думав порахуватись зі мною і ще з іншими небажаними елементами в Академії. Вона (боротьба), будучи майстерно роздутою і опрацьованою (так у тексті. — Ю.Ш.), призвела у підсумку до цієї грандіозної і безглуздої справи і розгрому Академії. Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не лише я, але й Академія, і сам він, оскільки в кінцевому ра-

хунку візьмуться і за нього. Він сам був вражений тим, що трапилось і безпорадно виправдовувався, що він не чекав, що може це вийти”³⁴.

У документах 1930—1931 рр. знайшло відображення прагнення чекістів знати всі подробиці про подальші плани і наміри М. Грушевського. Тим більше, що у той час почалися перші арешти по справі “Українського національного центру” (“УНЦ”) й у протоколах допитів заарештованих одним з ключових було ім’я академіка³⁵.

5 вересня 1930 р., коли М. Грушевський відпочивав у Кисловодську, надійшло повідомлення від уповноваженого Укрнауки у Києві про ліквідацію з 15 вересня Науково-дослідної кафедри історії України. У 30-ті роки фізично чи морально будуть винищені практично всі її співробітники³⁶. У січні 1931 р. замість очолюваної М. Грушевським Історичної секції ВУАН було створено Історичний цикл на чолі з новим керівництвом.

У березні 1931 р. М. Грушевський виїхав у наукове відрядження до Москви. Там стеження за ним — особливо після невдалої спроби харківських чекістів “зробити” з нього лідера “УНЦ” — буде продовжено. 23 грудня 1933 р. на нього буде відкрито нову (!) справу-формуляр як на такого, який має зв’язок з “антирадянським елементом”³⁷. Ці документи увійшли до 9-го тому справи-формуляра. Довгий час вони зберігались у Москві. Цю теку з написом “Хранить постоянно” 10 лютого 1965 р. як “Матеріали архівної справи оперобліку № 262 на М. Грушевського” з Центрального архіву КГБ при Раді Міністрів Радянського Союзу було передано 1-му управлінню КГБ при Раді Міністрів УРСР³⁸. Том містить документи про перебування М. Грушевського у Москві у 1931—1934 р., а також документи з Кисловодська, де, як відомо, під час відпочинку у листопаді 1934 р. академік пішов з життя.

У новознайденому томі збереглися документи щоденного стеження за вченим. Завдяки цьому можемо сьогодні окреслити коло знайомств і контактів М. Грушевського у той період. За документами, він часто зустрічався з академіком Михайлом Сперанським (бібліотекою якого користувався), професорами Миколою Дурново, Григорієм Ільїнським, В’ячеславом Ржигією та іншими особами переважно з академічного середовища.

Саме цих осіб, як, до речі, і самого М. Грушевського, чекісти почнуть вписувати у контрреволюційну організацію “Російська національна партія” (“РНП”). Це абсолютно невідома й окрема історія. Зберігся варіант розлогої довідки про М. Грушевського за підписами заступника начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ Генріха Люшкова і начальника 2-го відділення цього ж відділу Мойсея Кагана, датованої березнем 1934 р. У ній, зокрема, читаємо: “У 1924 р. після повернення в Радянський Союз продовжував проводити активну к.-р. роботу, організував й очолив блок українських контрреволюційних партій. Є ідеологом і керівником ліквідованої в 1931 р. к.-р. повстанської організації “Український національний центр” (“УНЦ”) (і це писалося, не дивлячись на те, що М. Грушевського офіційно звільнили, фактично визнавши брехливість обвинувачень і його “зізнань”. — Ю.Ш.). Був тісно зв’язаний з ліквідованою “Українською воєнною організацією” (“УВО”).

Незважаючи на своє декларування щодо припинення боротьби з радянською владою, ввійшов у центр контрреволюційного блоку російських і українських націоналістів, який називався “Російська національна партія”, що орієнтувався на німецький фашизм і ставив своєю метою ліквідацію радвлади.

В організації проводив активну роботу, був зв’язаний із закордонними контрреволюційними колами, зокрема, з французьким професором-славістом Мазон”³⁹.

Отже, М. Грушевський, за документами чекістів, поставав керівником “української контрреволюції” в Москві, але “вписують” його чомусь все-таки в “Російську національну партію”. В той час в Україні починається чергова атака на академіка. Однак “вожді” України дозволу на вигнання М. Грушевського з Академії не одержали. Нині важко сказати, чому сталося саме так, але дозволу не було. Не чіпали академіка і в Москві, хоча “компрокат” проти нього накопичувався буквально по годинах. Зокрема, у травні 1934 р. тимчасово виконуючий обов’язки начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Б. Козельський надсилає начальнику Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Г. Молчанову повідомлення про те, що у розмові таємного інформатора з редактором військового видавництва “На варті” Віктором Петровським з’ясувалося, що М. Грушевський має намір втекти за кордон, у Фінляндію, використавши для цього відрядження до Ленінграда. У Москві до цього повідомлення поставилися серйозно і 19 травня 1934 р. Молчанов звернувся до Козельського з проханням надіслати всі документи про можливу втечу академіка за кордон⁴⁰. Разом з тим до постійного представника ОГПУ Ленінградського військового округу Горіна Молчанов надсилає меморандум такого змісту: “За наявними даними, академік Грушевський Михайло Сергійович, який мешкає у Москві, найближчим часом готує втечу за кордон. У Ленінграді підготовлено техніку нелегального переїзду до Фінляндії. Здійснить заходи ретельної розробки зв’язків Грушевського. У випадку його приїзду до Ленінграда візьміть його під зовнішній нагляд і розробку. Грушевський арешту підлягає лише у районі кордону при спробі переходу. У ході розробки доповідайте по “ВЧ”. № 9272. Молчанов. 19 травня 1934 р.”⁴¹

До Москви були надіслані повідомлення двох секретних співробітників — “Зеро” й “Андреєва” — які повідомляли про свої зустрічі і розмови з В. Петровським та колишньою українською есеркою Ольгою Ковалевською, яка працювала у “Партвидав” і мешкала у знаменитому письменницькому будинку “Слово” у Харкові. Ось що, зокрема, повідомляв “Андреєв”: “Ковалевська запитала мене, що я чув стосовно Михайла Сергійовича Грушевського. Я відповів, що нічого особливого не чув і у свою чергу запитав, у чому справа. Ковалевська відповіла, що для Михайла Сергійовича дещо готують і що він повинен невдовзі бути за кордоном. На мої детальні розпитування Ковалевська уникала прямих відповідей, заявивши, що вона буде сьогодні в одному домі, де дізнається про це більш докладно”⁴².

Зрозуміло, що В. Петровський та О. Ковалевська були взяті під ретельний нагляд, але він нічого не дав. У червні чекісти цікавилися, чи не поїхала до Ленінграда Катерина Грушевська, але її там не розшукали. На увесь тодішній Ленінград була лише одна Катерина Грушевська. Не Михайлівна, а Матвіївна, яка працювала статистиком Лентрамвая⁴³.

Тим часом чекісти стежили за тими особами, з якими академік контактував. Однак і в цей час М. Грушевського ще не чіпали. Більше того, йому надають можливість поїхати на відпочинок. 6 вересня він виїхав з Москви, а 9 вересня 1934 р. прибув разом з дружиною та донькою до станції Мінеральні Води, звідки поїхав до Кисловодська. Вже з цього моменту його взяли під нагляд.

Ще 17 серпня 1934 р. заступник начальника Секретно-політичного відділу Головного управління держбезпеки НКВД СРСР Г. Люшков повідомляє телеграмою уповноваженого НКВД по Північно-Кавказькому краю Лаврушина: “Своє керівне становище серед українських націоналістичних кадрів Грушевський зберіг і дотепер.

Він нами активно розробляється по справі “Старець”, по якій є перекриті агентурні відомості про підготовку втечі Грушевського за кордон.

Не виключаємо можливості, що подорож Грушевського до Кисловодська буде використано для зустрічей з організаторами втечі, а можливо і практичного її здійснення.

Відвернення втечі Грушевського має виняткове політичне значення.

Пропонуємо:

1. Відрядити до Кисловодська досвідченого оперативного працівника для організації агентурної розробки Грушевського у Кисловодську.

2. Забезпечити перлюстрацію усієї його кореспонденції.

3. Забезпечити постійне стеження за ним через розвідку та агентуру. У випадку виїзду супроводжувати його розвідкою.

4. Забезпечити виявлення та перевірку зв'язків Грушевського у Кисловодську й особливо осіб, які приїздять до нього на зустрічі.

5. Про хід розробки Грушевського інформуйте нас спецповідомленнями кожні п'ять днів.

Грушевського супроводжуємо розвідкою”⁴⁴.

Новознайдені документи містять надзвичайно цікаві і цінні свідчення про контакти академіка під час його відпочинку. В одному з перших повідомлень про його поведінку було зафіксовано, що тримається особно, ні з ким, крім доньки і дружини, не спілкується⁴⁵. Серед тих, з ким ще спілкувався вчений, зокрема, були професор Йосип Полак з Московського геодезичного інституту, професор з Ленінграда Володимир Равдинікас, академік Костянтин Воблій, який у той час також відпочивав у санаторію. 30 вересня М. Грушевський навіть проводжав К. Воблого до поїзда на Київ. Крім того, він розмовляв і контактував з Леоном Ландау, який працював в Електроінституті у Москві, з Михайлом Гернетом, сліпим працівником Соціально-економічного інституту у Москві, з директором Ленінградської обсерваторії Борисом Герасимовичем, з професором з Білорусії Юрієм Уманом, з професором Василем Устьянцевим з Москви. До речі, контакти з останнім викликали занепокоєння чекістів, оскільки вони не полишали відпрацьовувати версію про намір М. Грушевського втекти за кордон. В одному з повідомлень зазначалося, що В. Устьянцев контактує з Баранецьким, який перебував у Фінляндії і працював на Є. Коновальця⁴⁶.

Як відомо, М. Грушевський помер 24 листопада 1934 р. Це сталося о 2-й годині дня у Кисловодській міській лікарні ім. О. Рикова, де він перебував у палаті № 2 з 13 листопада 1934 р. з діагнозом “Злоякісний карбункул спини. Сепсис”⁴⁷. У справі-формулярі збереглася копія історії хвороби вченого за номером 1364, яка дозволяє буквально по днях відтворити зміни фізичного стану та погіршення його здоров'я, що й призвело до смерті. Всупереч розповсюдженій раніше версії про те, що М. Грушевському було зроблено операцію фурункулу на шиї, можна тепер реконструювати правдиву картину тогочасних подій⁴⁸.

26 листопада тіло М. Грушевського у супроводі Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни було відправлено поїздом № 15, який прибув до Києва 28 листопада о 15-й годині із запізненням на дві години. На вокзалі небіжчика зустріли члени урядової комісії у справі похорону академіка на чолі з В. Порайком, кілька вчених-академіків, родичі. Тіло перевезли до Академії наук, де до нього було відкрито доступ з 18 до 22-ї години, а наступного дня, тобто 29 листопада, — з 10 до 13-ї години. Цього ж дня відбувся похорон на Байковому цвинтарі.

За всіма цими скорботними подіями НКВД продовжував пильнувати і телеграмами подавати інформацію до Москви на ім'я В. Балицького, Я. Агранова та К. Паукера. Те, що інформація надійшла до останнього, який був начальником особистої охорони Сталіна, на нашу думку, свід-

чить про те, що “вождь народів” і на цьому етапі виявляв інтерес до долі М. Грушевського.

Не залишився поза увагою чекістів і сам процес похорону. В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав вченого в останню путь досягала 600 осіб, з яких на самому цвинтарі були присутніми 400 осіб⁵⁰. “Виніс тіла з Академії, процесія на цвинтарі і похорон пройшли спокійно”, — читаємо у документі за підписом начальника Секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВД УСРР Б. Козельського та тимчасово виконуючого обов’язки начальника 2-го відділення цього ж відділу Шерстова⁵¹.

Збереглися також спецзведення про реагування у зв’язку із смертю М. Грушевського. Чекісти уважно аналізували, хто і що говорить у зв’язку з цією скорботною подією. Цікаво, що фактично відразу після смерті вченого виникла версія про її насильницький характер. Ось що, зокрема, писалося в одному із спецзведень: “Антирадянськи настроєні націоналістичні кола намагаються тлумачити смерть акад. Грушевського М. С. як акт насильства. В Інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли”⁵².

Свого часу Іван Майстренко зауважив: “З Грушевського почалася доба вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.”⁵³ І. Майстренко вважав, що обставини смерті академіка були загадковими. Новознайдені документи дають можливість прояснити чимало з цих обставин.

Це зовсім не означає, що я занадто переоцінюю їх. На жаль, вони не дають відповіді на питання про те, чи академіка було навмисно знищено, хоча тепер, нарешті, ми знаємо формальний перебіг подій, пов’язаних з хворобою.

Разом з тим виникає низка нових запитань. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було в їх ході застосовано якихось недозволених медичних методів? Де оригінал історії хвороби вченого? На все це належить відшукати відповіді.

Перлюстрована кореспонденція

Як відомо, перлюстрована кореспонденція завжди була одним з найважливіших каналів видобування чекістами необхідної інформації. Випадок з М. Грушевським не є винятком. Перлюстрації було піддано практично всю його кореспонденцію, включно з особистим листуванням. Чимало листів, точніше меморандуми листів, додавалися до спецзведень. Ось чому ця частина справи-формуляра має велике значення для вивчення багатьох сторінок біографії вченого.

У справі збереглися копії і листи тих, хто вважав, що М. Грушевський зрадив інтереси боротьби за незалежність України, повернувшись з еміграції. Чекісти постійно відстежували надходження такої кореспонденції й аналізували її. Зокрема, збереглася копія листа читачів львівської газети “Діло” (фактично це був лист від Закордонного Комітету УПСР), який йому передали у Відні перед від’їздом до УСРР. Там були такі слова: “Подумайте над тим, що Ви робите. Ви можете заспокоїти себе. Ви можете заспокоїти своє сумління, але Ви ніколи не примусите український народ думати так, як Вам хочеться, щоб він думав про Вас. Він буде думати так, як Ви заслужили своїми вчинками... Ви вже самі собі не належите, Вас буде судити не лише власне сумління, але й всі нащадки тих мільйонів українського трудового народу, який щиро і щиро вклав у Ваші руки довіру і

керівництво у боротьбі за його національне і соціальне визволення, за незалежну Республіку вільно-українського трудового народу”⁵⁴.

На копії цього листа є автограф уповноваженого Контррозвідально-го відділу ГПУ УСРР Юхима Кривця: “Лист цей від Зак. Ком. УПСР Грушевський отримав ще в січні у Відні і дав тоді їм відповідь. Нині цей лист надсилається до Києва не для передання Грушевському, а напевно для розповсюдження в українському суспільстві з метою компрометації Грушевського”⁵⁵.

Листи саме такого характеру, з критикою на свою адресу, М. Грушевський буде отримувати досить часто. Так, у січні 1927 р. йому надсилає листа людина, яка ховає своє ім'я під псевдом “Скривджений”. Лист містить звернення до академіка за допомогою у справі захисту колишніх емігрантів, які повернулися до УСРР, були формально амністовані, але фактично їх взяло на облік ГПУ, а Конституція УСРР від 1926 р. оголосила поза законом. У зв'язку з цим листом начальник Секретного відділу ГПУ УСРР Валерій Горожанин поставив таку резолюцію: “Тов. Козельському. Даремно цього листа було надіслано за адресою, його можна було вільно затримати. Так і напишіть до Києва. 15.01.”⁵⁶ Напевно, вже Б. Козельський підготував відповідь до Києва, яку він підписав разом з В. Горожанином. Вона була такою: “Анонімний документ “Скривдженого” до Грушевського пропускати на адресу не слід було.

Такі документи дають в руки Грушевського небажані аргументи, може і безпідставні, проти нас.

Прийміть це до керівництва в майбутньому”⁵⁷.

Часом і справді листи затримували. Наприклад, у лютому 1931 р. чекісти перехопили листа, який ніколи не дійшов до академіка. Це був анонімний лист, датований 12 лютим. Його автор, зокрема, писав: “З подивом прочитав примітку у газеті від 11 лютого ц. р. про виступ ваш та інших шановних працівників науки на відкритті сесії ВУАН з протестом проти терору у Західній Україні.

Цей виступ Академії — справа добра, але незрозумілим є одне: чому, виступаючи за наших “західних братів”, Академія забуває “східних”? Чи не тому, що про терор у Польщі багато пишуть наші газети, замовчуючи терор в нашій частині України? Невже вам, шановні батьки науки, невідомі факти терору у нас? Невже минули непоміченими для вас десятки і сотні тисяч людей, висланих та вигнаних з рідних місць лише за один минулий рік? Невже ви не чули нічого про те, як у темні ночі виганяли із своїх жалюгідних будинків наших українських селян на двір у тому, в чому на них натрапили “розкуркулювачі”?.. А система податків на селян і методи їх видобування — хіба це не той самий терор чи просто узаконене пограбування?

Заирніть, шановні “академіки”, у наші в'язниці, подивіться, хто часто заповнює їх? І як допитують наші слідчі..., допитують часто цілком невинну жертву поспіль по 3 і більше доби без перерви, доводячи людей до божевілля, до самогубства... І це не терор?”⁵⁸

До речі, після отримання цього листа М. Грушевському не так уже й довго залишалося до того, щоб самому (декому з тодішніх академіків також доведеться це зробити) “заирнути до в'язниці”, адже його заарештують у березні 1931 р. і він зможе на собі відчутти ті методи роботи слідчих, про які писав анонім.

Наведемо ще один приклад, який яскраво ілюструє процес роботи чекістів з листами до М. Грушевського. У лютому 1929 р. з Одеського окружного відділу ГПУ до такого самого відділу у Києві надходить інформація (підготовлена українською мовою, що яскраво ілюструє, як “українізува-

лося” ГПУ) під назвою “Про гр-на Соколенка з надсилкою документа”. Ця інформація має цікавий гриф: “Реєстрації не підлягає”. Ось її зміст: “Одеський окрвідділ ГПУ при цьому надсилає Вам рекомендований документ від гр-на Соколенка С. О. в адрес “УАН” для академ. Грушевського М. С.

Соколенко, від якого йде документ, проходить по нашим матеріалам як український націоналіст, який в своїх творах доказує ідею диктатури селянства, але по відомостям, що в нас маються, він трохи не зовсім нормальний. Якщо цей документ буде Вами надіслано адресату академ. Грушевському, прохання: 1) поставити відповідну печатку на Київській пошті; 2) виявити відношення академ. Грушевського до Соколенка та його творів, які надсилаються при цьому документі під Ч. 181.

Якщо Ви вважаєте недоцільним надіслати документа Грушевському, то просимо повернути його нам”⁵⁹.

Перлюстрації піддавалося також ділове листування вченого, його листи до тодішнього партійно-державного чи академічного керівництва. Наприклад, він підготував листа на ім'я голови Ради Народних Комісарів УСРР В. Чубаря, в якому відкидав висунуті останнім обвинувачення на свою адресу в тому, що він не визнав радянську владу. М. Грушевський розцінив як образу вислів В. Чубаря про те, що він озирається “на купку емігрантів” і не працює. Він пояснює, як нелегко йому працювати “за умов технічних, грошових і цензурних перешкод”⁶⁰.

Цей досить великий лист був уважно прочитаний кимось з керівництва ГПУ і на ньому залишилися відповідні позначки (підкреслення, знаки запитання). Наприклад, знак запитання стоїть там, де М. Грушевський написав: “Моя позиція — я вважаю, що Радянський уряд продовжує ту роботу, що я її робив зі своїми однодумцями у Центральній Раді, і що робила з цього часу вільна українська література, — вона буде соціалістичну Українську державність, народну робітничо-селянську культуру. Я у своїй позиції цьому допомагаю...”⁶¹.

На тексті листа знаходимо таку резолюцію: “Тов. Горожанину. Повертаю як використаний матеріал”⁶².

Серед перлюстрованих знаходимо і листи вченого в академічних справах, наприклад, його лист до канцелярії АН СРСР і доповідну записку з пропозицією створити Інститут української історії у складі АН СРСР⁶³.

Завдяки перлюстрації чекісти змогли вийти на улюблений для них сюжет — про матеріальний інтерес М. Грушевського до закордону. Історія ця почалася з того, що два секретних співробітники Київського відділу ГПУ — “Білий” та “Академік” — повідомили, що випадково у канцелярії ВУАН вони побачили відкритий лист з адресою “Академії наук. Президенту”, в якому Женевський банк повідомляв М. Грушевського про якісь зміни у його рахунку. Цього листа було віддано академіку і чекісти його не отримали. Однак незабаром вони перлюстрували листа від Швейцарського банку до М. Грушевського французькою мовою, в якому повідомлялося, що банк відповідно до прохання академіка, бере на себе опіку над його донькою Катериною Михайлівною⁶⁴.

Можливо, це стимулювало підозри про намір М. Грушевського в якійсь момент залишити Україну і виїхати за кордон.

Окремо цікавилися чекісти тими особами, які у своїх листах висловлювали академіку підтримку. Ці листи, як правило, супроводжувалися вказівками взяти на облік тих, хто йому писав. Ось, наприклад, яка вказівка (“українізованою” українською мовою) Секретно-оперативної частини ГПУ УСРР Одеському окружному відділу ГПУ додавалася до перлюстрованого листа Володимира Гадзинського, надісланого з Одеси 9 вересня

1926 р.: “Київським окрвідділом ДПУ під ч. 54-546520 надіслано Вам документа, який виходив від Гадзинського на адресу Грушевського. Зі змісту цього документа видно, що Гадзинський являє з себе явно антирадянську людину й потребує постійного догляду.

Звертаючи на це Вашу увагу, пропонуємо сповістити нас, які Ви маєте матеріали на нього, чи є у Вас відповідний підхід до обслуговування його й т. і.”⁶⁵

Чекістів цікавили і листи, адресовані не прямо М. Грушевському, але містили згадку про нього або про його сім'ю й оточення. Наприклад, саме такого листа надіслала у січні 1928 р. М. Жуковська у Харків Миколі Чечелю. В зв'язку з цим до Київського відділу ГПУ із Секретного відділу ГПУ УСРР пішла вказівка: “Надсилаючи при цьому копію з листа Чечеля М. Ф., що лічиться у нас на обліку українського громадянства, просимо встановити перлюстрацію документів Жуковської, аби простежити відповідь Чечеля”⁶⁶.

Цікаво, що коли у 1924 р. М. Грушевського було взято на облік як неблагонадійного, у Контррозвідальному відділі Київського губернського відділу ГПУ на нього було заведено облікову картку як на члена УПСР (хоча, нагадаю, формально він з партії вийшов). Пункт 14 цієї картки був такий: “Активний чи ні (у чому виявляється активність)”. Рукою якогось співробітника ГПУ у графу було записано: “Підтримує зв'язок листуванням з закордоном і в СРСР головним чином з (нерозбірливо) вченим світом”⁶⁷.

Зрозуміло, все листування академіка із закордоном також перлюструвалося. Наприклад, у серпні 1927 р. він одержав листа від Юрія Сірого з Праги. До листа додавався текст реферату, виголошеного 17 жовтня 1926 р. на зібраннях кубанських громад у м. Подєбради під Прагою. Реферат має назву “Академік М. С. Грушевський як організатор культурної і наукової праці на Україні”. Примітки на тексті реферату свідчать про те, що його прочитали в ГПУ⁶⁸.

У листопаді 1928 р. до М. Грушевського написав В. Винниченко, що, зрозуміло, було помічено. Однак у листі йшлося про прохання допомогти відшукати матеріали для роману про добу Хмельниччини. Тим не менш і лист, і відповідь М. Грушевського та подяка В. Винниченка за консультацію — все це було підшито до справи-формуляра⁶⁹.

Траплялося й так, що чекісти при перлюстрації виявляли інтерес не лише до адресатів М. Грушевського з України, а й з-за кордону. Саме так було у випадку з Іваном Фещенко-Чопівським. 23 листопада 1926 р. київські чекісти надсилають до Секретного відділу ГПУ у Харкові такого листа: “Нами перлюстровано вельми характерний документ від гр. Фещенко-Чопівського з Кракова на адресу акад. Грушевського, що містить поздоровлення з ювілеєм у дуже схвальних тонах.

Препроводжуючи при цьому копію цього документа, просимо Вас повідомити нам, що Ви знаєте про особу автора — гр. Івана Фещенка-Чопівського.

Додаток: згадане”⁷⁰.

На цьому листі знаходимо резолюцію: “Тов. Шерстов. Перевірте по закордонному обліку Фещ.-Чоп.”⁷¹ А 4 грудня 1926 р. до Києва надходить відповідь: “Про Фещенка-Чопівського нам відомо, що він є членом УПСР, прихильником УНР.

Фещенко-Чопівський являється (так у тексті. — Ю. Ш.) автором економічної угоди, складеної в 1920 р. між Польщею й УНР.

На відбувшійся в 1924 р. в Польщі нараді, скликаній Петлюрою з метою підвищення авторитету “Державного Центру”, Фещенко-Чопівсь-

кому було доручено вкупі з Селіковським, Мацієвичем й інш. виробити умову з Польщею й Румунією.

Взагалі було прийнято рішення про те, щоб викликати активність з боку Чопівського й др.

Пізніших матеріалів на нього не маємо”⁷².

Нарешті, значний масив перлюстрації становлять листи супротивників М. Грушевського. Саме з цих листів співробітники ГПУ видобували інформацію про те, хто і що збирається вчинити проти академіка, а також, хто й як оцінює його поведінку. Це допомагало в першу чергу вибудувати стратегію дій таємної політичної поліції щодо вченого і поглиблювати розкол української інтелігенції.

Ця група листів повною мірою відбиває драматизм і безглуздість тієї боротьби й протистояння, в яку були втягнуті визначні українські вчені. Ці листи свідчать про те, що не всім вистачало мудрості оцінювати його так, як це зробив Микола Василенко у травні 1927 р. у листі (звісно, перлюстрованому) до Михайла Слабченка: “Збірник на честь М. С. Грушевського — це не особиста його справа, це, на мій погляд, явище суспільного порядку. М. С. Грушевський у розвою української історичної науки така видатна величність, що робить цілу епоху. Як би хто не ставився до нього як до приватної особи або суспільного діяча, його методів боротьби тощо, ніхто не може одкинути тих величезних заслуг для науки, що він має. Коли ставиться питання про вшанування цих заслуг, не можна ухилитися від цього. Тут треба забути особисті відносини. Вони не мають значення перед фактом, який вшановується”⁷³.

Тим часом у справі-формулярі збереглося багато листів протилежного підходу до М. Грушевського. Так, 15 вересня 1926 р. київські чекісти надсилають до своїх харківських шефів такого листа (“українізованою” українською мовою): “При цьому надсилається копія документа, автор якого гр. Могилянський Михайло, який зараз перебуває в м. Чернігові. В документі він звертається до академіка Єфремова відносно його командіровці до Ленінграду, між іншим додає, що йому небажано бути у Києві в той час, як буде “вибух обов’язкового й добровільного ювілейного сквернословія”. Це, як видно, Могилянський висловлюється з приводу ювілея М. Грушевського”⁷⁴.

І справді, саме так висловлювався у своєму листі М. Могилянський, який, крім іншого, уславився тим, що 1926 р. у № 1 журналу “Червоний шлях” опублікував коротке оповідання “Вбивство”, в якому йшлося про те, як три діячі здійснюють політичне вбивство — знищують свого вождя за зраду національної справи. Всі, хто прочитав “оповідання-сон”, зрозуміли, що під цим проводирем-зрадником автор мав на увазі М. Грушевського. А у листуванні М. Могилянський висловлювався проти вченого вже без евфемізмів. І, на превеликий жаль, не він один.

На сьогодні перлюстровані листи є найменш дослідженою частиною справи-формуляра, хоча цінність цієї частини велика. Поза сумнівом, слід докласти зусиль для її оприлюднення.

Доноси

Справа-формуляр зберегла кілька документів у ще одному з улюблених чекістських жанрів. Йдеться про заяву, що добровільно чи на прохання співробітників більшовицької таємної поліції були написані різними особами про науково-організаційну діяльність М. Грушевського. Написані і передані не лише до ГПУ-НКВД, а й до інших інстанцій.

Наприклад, одна з перших заяв такого роду датована листопадом 1926 р. і була підписана аспірантом кафедри М. Грушевського не до ГПУ, а до Укрголовнауки. Однак, ознайомившись з нею, тодішній заступник наркома освіти України Я. Ряппо надіслав її “до відома”, як він написав, заступникові голови ГПУ К. Карлсону⁷⁵.

Що ж конкретно інкримінував автор заяви академіку? Насамперед те, що він не дбає про “пролетаризацію кафедри”, заповнюючи її “правими ворожими пролетарській справі елементами”⁷⁶. Далі він критикував Укрголовнауку за те, що вона виробила такий статут, згідно з яким аспіранти (!) не мають права вирішального голосу при прийомі нових аспірантів, а це (увага!) “полегшує керовникам просовувати до катедри не лише ворожих нам людей, а науково-бездарних”⁷⁷. А далі, зрозуміло, йдуть конкретні приклади. Насамперед автор заяви протестує проти зарахування в аспіранти І. Мандзюка, який “по поглядам гетьманець”⁷⁸. Далі називаються прізвища тих, кого, на думку субскрибента, варто перевести з кандидатів в аспіранти (Іванський, Зведенюк, Піпота), які “до сього часу не переводяться з кандидатів в аспіранти лише тому, що ці тт. цілком наші ідеологічно”⁷⁹. Такі аспіранти, як В. Євфимовський, Горкевич, Д. Кравцов, П. Нечипоренко, П. Глядківський були оцінені в заяві як “ні риба, ні м’ясо”, а у зв’язку з ними робився висновок: “Взагалі, хто більше до нас ворожий, про того більше дбає кафедра”⁸⁰.

Наостанок автор заяви обіцяв: “останні доповнюючі матеріали подам пізніше”⁸¹. Можна припустити, що слова він дотримав.

На “сигнали” такого роду чекісти реагували, тим більше, що на початку заяви її автор підкреслив, що він не просто аспірант, а член ВКП(б). Втім у згаданому документі не було ще того, що можна знайти у черговому “сигналі” — заяві до ГПУ України, написаній у січні 1927 р. ще одним аспірантом — членом партії, але тепер уже з Харкова. Тут уже проти М. Грушевського висунуто дуже серйозні обвинувачення, а тому, вважаю, варто процитувати цю заяву мовою оригіналу: “Считаю необходимым довести до сведения Политического управления следующее:

Как аспиранту Харьковской научно-исследовательской кафедры, мне приходится сталкиваться с работниками ВУАН и быть немного в курсе работы отдельных секций Академии, главным образом секции исторической, возглавляемой М. Грушевским. Подбор работников и организация научной работы (порайонно) вызвали у меня подозрение о существовании под ширмой исторической секции враждебной нам политической организации. Эти подозрения еще больше укрепились после разговора (только «между нами») с зав. издательским отделом Академии т. М. З. Левченко. Как сторонник группы Крымского, он не может особенно долюбливать Грушевского, в то же время (насколько я его знаю) не способен к тому, чтобы клеветать. Во всяком случае ему можно верить как человеку, который хорошо знает настроение и работу отдельных работников ВУАН.

Что М. Грушевский с самого приезда своего в Киев окружает себя, группирует вокруг себя активных «парней» от украинской контрреволюции (большой любовью у него пользуются эсеры: Иванец, Глушко, Савченко, хотя иногда использует и таких кадетствующих монархистов, как академик Василенко). Я здесь говорю только о тех лицах, которых я лично знаю как «активных работников» в прошлом. Если же Политуправление проверит всех остальных, здесь организованных, то, пожалуй, выяснятся еще более интересные данные. То, что вся эта группа не изменяла своих убеждений и отнюдь не стала советской, можно судить по Грушевскому, до сих пор еще не заявившему своего отношения с Советом, а также по тону (верх аполитичности) журнала “Украина”, возле которого они обвиняют-

ся и в котором ни слова не было сказано о Сов. Украине, даже празднуя Шевченко.

Это «головка», центр в Киеве. Держат ли они связь между собой?

Со слов Левченко, вся эта компания (кроме названных, есть еще человек шесть, об именах которых Левченко не упомянул) почти регулярно, два раза в месяц, собирается в здании Академии, в редакции журнала «Украина» на «выпивку». Подбор участников стабильный и очень щепетильный. Всего вероятнее, что это и есть «пленумы» группы.

О настроениях «группы вечеров» можно судить по такому случаю. На одну из «вечерок» после соответствующего «подхода» (верно с целью «обработать») был приглашен один из не особенно активных сторонников Крымского. Началось тостами «За хороше минуле, за краще майбутнє», «За наших братів, що десь поневіряються», «За ворогів» и пр. Когда этот подвыпивший парень произнес тост «За Рыкова» то никто не выпил. Через полчаса «вечерка» разошлась, так и не приступили к «послевыпивочным деловым разговорам». Во время этих выпивок в коридоре стоит швейцар (фамилии его не знаю). Это похоже на конспирацию. (Фамилию приглашенного парня, если нужно, узнаю дополнительно). Так организован центр. Периферия. Грушевский установил изучение Украины «порайонно»: Правобережье, Левобережье, Західна Украина, Волинь, Степова Украина и Черниговщина. В большинстве комиссий районов председательствует «самое» Грушевский, но есть «керовники» в большинстве из «своих» людей (Західной Украины — Савченко, Археографичн. — Иванец (секретарь), Старый Киев — Щербина и проч.). Наиболее ответственной наверное является комиссия Західной Украины (бюро по связи с границей), в которой сидят два зубра, как Ф. Савченко (правая рука Грушевского) и С. Глушко (левая рука, как видно).

Все эти комиссии имеют на местах в своих районах корреспондентов. Об этих корреспондентах в Академии имеются сведения лишь о двух: В. Г. Кравченко (Житомир) и В. К. Луговский (Чернигов). Это наверное наиболее приличные, которых не стыдно ставить в списки. Об остальных корреспондентах знают лишь комиссии, которые держат с ними связь и дают инструкции. Что это за подбор, можно судить по группе «головок».

С границей через комиссию Зах. Украины поддерживается тесная связь. В адрес Студинского ежемесячно отправляется 200—400 долларов. Для каких целей, не особенно ясно.

Особенно зашевелилась вся эта группа во время выступления оппозиции. В Одессу ездил названный Савченко и вел переговоры со Слабченко М. (Этот разговор рассказал М. Слабченко в Киеве в компании профессора Оглобина, Левченко, Бованенко): «Вот, мол, видите, что у нас делается. Вот в заграничных газетах читали, как готовятся. Нам тоже нельзя спать, нужно быть готовыми. Вот мы вас приглашаем работать с нами. Слабченко говорит: «Так я же с Академией работаю». — «Нет, мы приглашаем Вас на возможный ответственный пост». Слабченко говорит, что он ему рассказал анекдот о китайском императоре и на этом расстались.

Не менее характерен и подбор работников-аспирантов в кафедру Грушевского. В этом году подал заявление некто Мандзюк (автокефалист и петлюровец, которого я знаю еще по институту). Грушевский его протаскивал всеми возможными средствами. И только открытый протест советской группы аспирантов, возглавляемых членом партии Каминским, обещание опротестовать его в Главнауке временно расхолодили Грушевского, но он по-прежнему вертится тут же и безусловно будет примазан к одной из комиссий.

Все перечисленные факты говорят безусловно о существовании под крылом Грушевского **враждебной нам организации, может быть пока не особенно активной, но способной выделить в нужный момент “кабинет министров”** (підкреслення наше. — Ю. Ш.), как делала Академия в прошлом.

Вот поэтому теперь же нужно обратить особенное внимание, чтобы вскрыть группу»⁸².

Прочитавши цей документ, можна зрозуміти, звідки у працівників ГПУ виник такий гострий інтерес до створених М. Грушевським парайонних комісій, які під пером надто пильного аспіранта виглядали як осередки заколотницької периферії.

Нарешті, ще одна заява, датована 27 грудня 1930 р., тобто за кілька місяців до арешту академіка. В той час тривали не лише арешти, а й допити тих, кого вже обвинувачували в участі у підпільній організації на чолі з М. Грушевським. Цю заяву її авторів запропонували написати співробітники ГПУ і вона за своїм змістом “вписувалась” у концепцію “антирадянської діяльності” вченого та його оточення, що її вибудовували чекісти. Насамперед автор заяви відзначає, що коли йому та іншим як аспірантам вдалося свого часу увійти до складу катедри, то “ми фактично попали в фашистську державу, яка була в Радянській державі — навіть наша термінологія наводила страх на грушевківців (з приводу чого було декілька інцидентів)”⁸³.

Підкреслюючи, що на кафедрі відбирався “весь активно-ворожий елемент Радянської України з усіх кутків СРСР і УСРР”, автор заяви далі називав імена “контрреволюціонерів”, відібраних М. Грушевським. Ось зразок його характеристик: “Керуючий осередок катедри — М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, великий дурень і брат великого історика, не меншого ворога пролетаріату, Щербина В. І., дядько якийсь Грушевського, кадетствующий ліберал, Гермайзе Й. Ю., фашист, Савченко Ф. Я., особистий секретар Грушевського, колишній голова національного союзу української еміграції в Парижі (дані не перевірені), до речі, Савченко — колишній приятель і колега по інституту бывшего голови Укрнауки Озерського. Через цього Савченка, дуже пронирилого і спритного, і намагається скріплювати розхитаний під собою ґрунт Грушевська К. М. — дочка М. С. Грушевського, достойне насіння свого коріння; у працях своїх взяла на себе почесну роль фашизму “ревізувати погляди Енгельса”; і, нарешті, найбільш порядна людина, Клименко П. В., який був присланий з Харкова, колишній есдек, через принципові розходження з усією братією “вотчини” Грушевського зараз усунений од всіх платних робіт по установах Грушевського.

Далі йдуть наукові співробітники та аспіранти катедри...⁸⁴.

Цілком зрозуміло, що такого роду характеристики, як і взагалі такого роду документи, можна було використовувати (і використовували!) при фабрикації обвинувачень проти М. Грушевського та його оточення, а фактично всі названі у дописах особи були піддані репресіям у тій чи іншій формі.

Короткі висновки

Свого часу Олександр Оглоблин уїдливо іронізував над тими, хто стверджував, що М. Грушевський повернувся на Україну за дорученням УПСР і з метою “підпільної праці”, яка мала завершитися повстанням проти більшовиків. На думку О. Оглоблина, “ця історична фантастика може викликати тільки подив і посмішку в тих, хто ближче знав тогочасні советські умовини, еміграційні відносини — й, кінець-кінцем, його (М. Грушевського. — Ю. Ш.) особисту вдачу... Й не було нічого дивного, коли в

1930-х роках подібні обвинувачення проти Грушевського висунули НКВД й компартія, яким потрібні були формальні підстави для ліквідації Грушевського”⁸⁵.

Аналіз документів справи-формуляра М. Грушевського є переконливим підтвердженням слів О. Оглоблина, який, до речі, у 20—30-ті роки не симпатизував академікові. Разом з тим у цій справі збереглося чимало свідчень того, як фабрикувалася інша гучна справа — справа “СВУ”, навколо якої досі точиться полеміка (чи існувала “СВУ” насправді, чи ні). На жаль, у цій публікації немає змоги написати про це більш докладно, але колись про це слід написати.

Справа-формуляр М. Грушевського також може бути добрим зразком для дослідження того, як ГПУ-НКВД видобували інформацію, які механізми було покладено в основу цієї діяльності. Разом з тим приклад цієї справи зайвий раз засвідчує, як важливо у професійному науковому дослідженні використовувати не вторинні, а первинні документальні джерела. Це вкрай важливо для підготовки фундаментальної наукової біографії М. Грушевського (зрозуміло, насамперед йдеться про період 20—30-х років), потреба в якій давно назріла. Створення такої біографії було б здобутком сучасних грушевськознавців.

¹ Державний архів Служби безпеки України, Київ (далі — ДА СБУ), справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 1, арк. 69.

² Докладніше див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — К., 1996. — С. 19—34.

³ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. С. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 9.

⁴ Див.: Ю р к о в а О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924—1930. — К., 1999. — С. 262.

⁵ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 3, арк. 152.

⁶ Там же, т. 1, арк. 100.

⁷ Там же, т. 5, арк. 24.

⁸ Там же, т. 4, арк. 93—94.

⁹ Там же, арк. 94.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 133.

¹² Там же, арк. 206.

¹³ Цит. за: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Назв. праця. — С. 131.

¹⁴ Там же, с. 134.

¹⁵ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 277.

¹⁶ Там же, т. 3, арк. 170.

¹⁷ Там же, т. 4, арк. 11.

¹⁸ Там же, арк. 13.

¹⁹ Там же, арк. 100—101.

²⁰ Там же, арк. 106.

²¹ Там же, арк. 197.

²² Там же, арк. 217.

²³ Там же, арк. 392.

²⁴ Там же, арк. 460.

²⁵ Там же, арк. 480.

²⁶ Там же, т. 3, арк. 244.

²⁷ Там же, арк. 307.

²⁸ Там же, т. 4, арк. 466.

²⁹ Там же, арк. 493.

³⁰ Там же, арк. 494—495.

³¹ Цит. за: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Назв. праця. — С. 78.

³² ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 496—497.

³³ Там же, арк. 501—502.

³⁴ Там же, т. 5, арк. 314.

- ³⁵ Докладніше див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934). — К., 1999.
- ³⁶ Докладніше див.: Ю р к о в а О. Назв. праця. — С. 207—265.
- ³⁷ П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934). — С. 103.
- ³⁸ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 11130, арк. 368.
- ³⁹ Там же, арк. 323.
- ⁴⁰ Там же, арк. 240, 243.
- ⁴¹ Там же, арк. 244.
- ⁴² Там же, арк. 248.
- ⁴³ Там же, арк. 258.
- ⁴⁴ Там же, арк. 262—263.
- ⁴⁵ Там же, арк. 274.
- ⁴⁶ Там же, арк. 302.
- ⁴⁷ Там же, арк. 310.
- ⁴⁸ Докладніше див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931—1934). — С. 107—110.
- ⁴⁹ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 11130, арк. 313—314.
- ⁵⁰ Там же, арк. 332.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же, арк. 316.
- ⁵³ М а й с т р е н к о І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Мюнхен, 1969. — Ч. 2. — С. 99.
- ⁵⁴ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 18.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Цит. за: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — С. 174.
- ⁵⁷ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 5, арк. 349.
- ⁵⁸ Там же. Лист до М. Грушевського від 12 лютого 1931 р., арк. 1—3.
- ⁵⁹ Там же, арк. 193.
- ⁶⁰ Там же, т. 4, арк. 96—99.
- ⁶¹ Там же, арк. 98.
- ⁶² Там же, арк. 96.
- ⁶³ Там же, т. 5, арк. 245.
- ⁶⁴ Там же, арк. 417, 420.
- ⁶⁵ Там же, арк. 110.
- ⁶⁶ Там же, т. 3, арк. 52.
- ⁶⁷ Там же, т. 4, арк. 45.
- ⁶⁸ Там же, арк. 428—434.
- ⁶⁹ Див.: П р и с т а й к о В., Ш а п о в а л Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — С. 221—223.
- ⁷⁰ ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537, т. 4, арк. 329.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же, арк. 333.
- ⁷³ Там же, арк. 461.
- ⁷⁴ Там же, арк. 74.
- ⁷⁵ Там же, арк. 319.
- ⁷⁶ Там же, арк. 320.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Там же, арк. 321.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Там же, т. 2, арк. 312—313.
- ⁸³ Там же, т. 5, арк. 524.
- ⁸⁴ Там же.
- ⁸⁵ О г л о б л і н О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924—1934) // Український історик. — 1996. — № 1—4. — С. 81.